

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд

на доц. д-р Юра Тотева Константинова

на тема „Българите в Солун от 60-те години на 19 в. до Балканските войни“

за присъждане на научната степен „доктор на историческите науки“

по професионално направление 2.2. История и археология

Дисертационният труд на доц. д-р Юра Константинова е първото цялостно и мащабно изследване на българската общност в османски Солун от формирането ѝ в средата на 19 в. до унищожаването ѝ по време на Балканските войни. Въпреки безспорната си значимост, свързана с националноинтеграционните процеси и мястото на „втората имперска столица“ в историческата и колективната памет на българите, темата не само почти напълно отсъства в многобройните чужди публикации посветени на Солун, но остава трайно в периферията и на българската научна историопис.

Доколкото в изследването се преплитат разнопосочни и многопластови проблеми, свързани с демография и статистика, стопанска, културна и политическа история и дори литературна критика, научният подход на труда може да бъде определен като интердисциплинарен. Благодарение на огромната си проучвателска работа доц. Константинова е изградила една богата и пълнокръвна картина на живота на солунските българи, на събитията, процесите и тенденциите през половинвековното развитие на тази общност. Библиографската база на дисертационния труд е впечатляваща с обема и разнообразието на източниците, които включват документи от близо двацет архивохранилища (от България, Гърция, Северна Македония, Великобритания); публикувани документи; периодика и публицистика; мемоарна, справочна и художествена литература; пътеписи и филмография; огромен брой изследвания с различен характер.

Научният труд е структуриран изцяло на тематичен принцип, който е позволил на авторката да открие основните акценти, свързани с формирането и укрепването на българската общност в най-важното стопанско, културно и административно средище на

Европейска Турция; налагането на Солун като просветен център на българското население в европейските вилаети; отношението на българите към града като „обществени, политически и културни рефлексии“. Структурата на трите глави хронологически следва проблемите, които формират цялостната тема, като отделните параграфи взаимно се допълват и изграждат вътрешната логика, фактологичната и концептуална пълнота и завършеност на изследването.

Уводът съчетава тематичното въведение и характеристиките на предговор, който очертава научните цели и задачи, обосновава хронологическите граници и структурата, представя и критично оценява изворовата и историографската база на труда. Научната тежест на темата е защитена в две посоки – значението на Солун като търговски, пристанищен и вилаетски център с важни икономически, военни и административни функции в Османската империя и българското национално присъствие в лицето на относително малобройна, но значима за българската реалност градска общност. Като подчертава ролята на Солун в духовното, икономическото и политическото развитие на македонските българи, която го превръща в неразделна част от българската история и национална памет, доц. Константинова много сполучливо характеризира възприемането на града от българското общество в началото на 20 в. като „хипнотично въздействие“. Ясно изразеният възход на солунските българи на границата между 19 и 20 в., както и устойчивото присъствие на Солун в българските държавноинтеграционни програми обясняват силната мотивираност на авторката да запълни историографската празнина, която подхранва и крайните оценки – от тоталното игнориране на българската градска общност до тезата за българския характер на града. Сред задачите на научния труд са изясняване значението на по-малките национални общности в мултиетническите имперски градове и участието на солунските българи в модернизацията на менталитета и в разпространението на новите политически идеи.

Първият раздел на дисертацията е посветен на формирането и укрепването на българската общност в Солун. Въвеждащият в проблематиката текст очертава динамиката в етническият състав на градското население като необходим фон, който би придобил по-голяма плътност с една, макар и синтезирана, социално-икономическа картина на града като пристанищен, търговски и административен център. На основата на съществуващите

исторически извори (пътеписи, кондики, документи на еснафските организации, османски преброявания), доц. Константинова убедително доказва тезата си, че през първата половина на 19 в. българите вече са разпознаваем сегмент, принадлежащ основно към средната и бедната прослойка на населението в Солун. Анализът на документите я води към извода, че въпреки известни прояви на съзнание за собствена идентичност на базата на езика, с изключение на краткотрайното съществуване на печатницата на Т. Синаитски, солунските българи остават встрани от развитието на националното църковно-просветно движение. Като аргументира по този начин долната хронологическа граница на изследването, авторката отнася към 60-те години на 19 в. наличието на вече изразено национално съзнание на българите в града чрез отделянето им от патриаршистката православна общност, въпреки все още силната тенденция за гърчеене. Тази концентуална линия е разработена в няколко посоки, които показват неравномерното и противоречиво развитие на този процес, обусловено от икономически и психологически съображения или от съпътстващите политическата конюнктура заплахи, свързани главно с обявяването на българската църква за схизматична и Руско-турската война.

Проследяването на усилията за създаване и признаване на българска община, за откриване на първите български училища и църковен храм в Солун през 60-те и 70-те години на 19 в. естествено отвежда към въпроса за броя на българското население, социалния му профил и формирация се стопански и обществен елит. Тези проблеми са разработени с фактологична изчерпателност чрез привличането на разнообразни източници и прецизния им критичен анализ. Ясно са очертани основните тенденции и тяхната динамика през последната четвърт на 19 в. и първото десетилетие на 20 век. Като разглежда причините за непрекъснато нарастващия приток на българи към Солун през този период, доц. Константинова изяснява броя им, както и техния религиозен (екзархисти, патриархисти, униати, протестанти), професионален и социално-икономически статус (преобладаващо средна и под средната прослойка, представена във всички икономически дейности), мигрантския произход и състав. Интересна информация за най-влиятелните и богати семейства, за формиращите си семейни и търговски мрежи, които наред с интелигенцията укрепват българското национално съзнание, за културните и менталитетни специфики на отделните мигрантски потоци от различните части на македонските вилаети

и концентрацията на тези общности в градското пространство изграждат една богата картина на българското етническо присъствие в Солун.

Като особено важен акцент в този раздел е изведено укрепването на солунската българска църковна община след възстановяването ѝ в началото на 80-те години на 19 век. След един критичен за националното ѝ оцеляване период по време на Източната криза българската общност отбелязва видим възход, въпреки многобройните препятствия, произтичащи от финансови и управленски трудности, от вътрешни противоборства и личностни противоречия, от сложните взаимоотношения с османските власти и намесата на чужди политически интереси. Дефинирането и изследването на тези проблеми уместно е поставено в контекста на ограниченията на османската административна рамка, гръцкото противодействие, сблъсъка на икономически интереси и идеологически позиции вътре в националната общност, особено след създаването на българската революционна организация. Дисертационният труд не само очертава сложната ситуация, в която функционира българската църковна община, но оценява обективно постигнатите резултати благодарение на усилията на солунските българи, подкрепата на Екзархията и българската държава, въпреки които обаче общината не успява да си извоюва авторитета на официално призната институция и остава твърде уязвима от османските власти.

Темата за имотите и сградите на българската община в Солун, останала досега почти напълно извън фокуса на българската историография, е разработена в последния параграф на раздела. Детайлното ѝ изследване не само попълва фактологичната празнина, но доразвива въпроса за успехите и провалите на българската общност през призмата и на този проблем. Тук се преплитат различни тематични линии, свързани със статута на църковната община и османските нормативни ограничения; със стремежа на солунските българи за създаване на национално духовно пространство в градската среда и яростното противодействие на гръцките националистически кръгове; с решаването на въпроса за училищните и църковните сгради като прагматична необходимост, но и като повод за повишено национално самочувствие. В този контекст е поставен и проблемът за характера и мащабите на дарителството като отражение на социални, менталитетни и психологически особености на българската национална общност. Като проследява съдбата на българските общински имоти в Солун през следващите десетилетия, дисертационният труд развива и

чувствителната тема за опустошителния ефект на международните конфликти върху културното наследство и националната памет.

Втора глава разглежда създаването, възхода и ролята на българските образователни институции в Солун, които превръщат града в просветен център на българската националност в Европейска Турция. Доколкото образователното дело представлява съществен фактор и белег за национална идентичност в османската реалност през изследвания период, именно авторитетът на солунските български училища в най-голяма степен внася адекватност в представата на българите за града като неразривна част от националното им развитие. Дисертационният труд изследва темата във всичките ѝ аспекти – начални училища, мъжката и девическата гимназия, отношението към чуждите образователни институции в мултиетническата среда на града. Специално е подчертан фактът, че българската училищна система започва да функционира още през първата година след Руско-турската война въпреки сериозния отлив от Екзархията.

Първият параграф проследява нарастващия брой ученици в резултат от непрекъснатия прилив на нови заселници и съответно на българските начални училища, които постепенно покриват всички градски райони с концентрация на българско население. Специално внимание е отделено на организацията на училищата в контекста на османския регламент, както и на вътрешните проблеми и конфликти, свързани с неясната (смесена) система на управление и финансиране, които се решават едва към края на периода с избора на настоятелство, изработване на общ правилник, внасяне на ред в заплащането на учителите. Един от важните акценти в изследването е въпросът за благотворителността, която започва да се развива още от началото на 80-те години и до края на периода се проявява в различни инициативи и форми. В тази връзка са развити редица тези, свързани с политиката на Екзархията за насърчаване по-активното участие на общината в образователното дело; за ниския социален статус на мнозинството от учениците и опитите на чужди образователни институции да използват бедността на българските семейства, за да привличат децата им в своите училища; за разочарованието от неадекватното участие на богатите български търговци в дарителските и благотворителните инициативи. Доц. Константинова определя тенденцията в развитието на българското начално образование в

Солун като изключително позитивна, в резултат на която грамотността на българите в Солун надвишава дори тази в Княжеството.

Българското гимназиално образование е предмет на следващите два параграфа. Високото ниво и авторитетът на Солунската мъжка гимназия, замислена и развита като лице на българската образователна система в империята, са открити и в сравнение с учебните заведения в Княжеството. Като проследява първите стъпки и постепенното разрастване на гимназията, авторката дава обективна оценка, в която не са спестени и редица негативни явления – хаотично управление, липса на общи учебни програми, на учебници и помагала, интриги и междуличностни конфликти сред педагогическия състав. Сериозни трудности създават османската цензура, гръцките усилия за затваряне на училището, репресиите на властите срещу учители, ученици и общинари при т.нар. „афери“, свързани с разкрития около българската революционна организация. Темата за пансиона към гимназията и неговите възпитателни функции е развита чрез една богата и жива картина на обстановката и стремежа към постоянно подобряване на битовите условия, на атмосферата и дисциплината, на сблъсъка между консервативните и модерните методи и идеи. В хода на 30-годишното си развитие, белязано от периоди на възход и упадък, Солунската мъжка гимназия утвърждава мястото си сред най-престижните учебни заведения в Европейска Турция, с висококвалифициран педагогически състав, модерни за времето си учебни кабинети, библиотека и читалня, една оценка потвърдена и от европейските представители града.

За разлика от силния интерес към Солунската мъжка гимназия, отразен в мемоарната и научната литература, българската Девическа гимназия остава в изследователската периферия. Дисертационният труд запълва успешно тази историографска празнина като развива темата от първите идеи за девическото образование и създаването на училището в началото на 80-те години на 19 в. до утвърждаването му през периода като единствената екзархийска пълна гимназия за момичета в империята. Развитието ѝ е проследено с акцент върху специфичните проблеми на девическото образование, свързани с дискуссионните въпроси за съдържанието на програмите, етичните изисквания към преподавателите, пониското възнаграждение на учителките, опитите за модернизиране на учебния и възпитателния процес. Анализирани са причините за устойчивата тенденция за повишаване

на броя на ученичките, за по-честата професионална реализация на възпитаничките като учителки и други отлики от мъжкото гимназиално образование.

Важен аспект от темата е този за ролята на чуждите образователни институции в Солун в живота на българската общност. Разработването му в дисертацията е позволило на авторката да анализира различните причини и нееднозначните ефекти от привличането на български деца в гръцки, сръбски, турски и западноевропейски религиозни или светски учебни заведения – икономически стимули за налагане на чужди културни влияния и дори на различна национална идентичност или стремеж към по-прагматично образование с оглед на по-успешна реализация в османската администрация и в стопанската сфера. Изтъкнато е и влиянието на специфичната атмосфера на многонационалния търговски град, различните подходи към образованието, конкуриращите се педагогически практики, новото приоритизиране на практическите знания и умения. Направените и убедително аргументирани изводи за нивото на българската образователна система като напълно съизмерима и конкурентноспособна на другите училищни институции са един от сериозните приноси на научния труд.

Третата глава, озаглавена „Българите и града: обществени, политически и културни рефлексии“ поставя темата за влиянието на градската социална, стопанска, и културна среда върху българите и за отпечатъка, който от своя страна българската общност оставя върху обществения живот на Солун. Спецификите на османската социална структура и политическа система до 1908 г. обуславя фрагментираното градско обществено-културно пространство и изразеното капсулиране на отделните национални групи. Едва след Младотурския преврат се създават условия за сериозно оживление и същински обществено-политически живот, в който Солун заема централно място. При така очертаната вътрешна периодизация дисертационният труд разглежда българската активност на общия фон на градския социален живот в две основни направления – печат и обществени организации и прояви. Като започва с първите учителски инициативи от началото на 80-те години на 19 в. за откриване на българска печатница и издаване на вестник изследването проследява всички опити в тази посока през следващите десетилетия и причините за техния неуспех. Акцентът е поставен върху календарите и първото българско списание, които през

този период отчасти компенсират отсъствието на национално издание, като успяват да заобиколят политическите препятствия за национална изява чрез печата.

Променените условия след Младотурския преврат и притокът на българска интелигенция към Солун отприщват обществената енергия, която намира израз в многобройните вестници, списания и организации с културно-просветен, професионален и политически характер. Аналитичното разработване на този проблем показва организационното развитие, социалния състав и идейно-политическата насоченост на българския обществен живот в контекста на общата обстановка в града през този период. От важно значение са направените изводи за спецификите на тези процеси – липсата на устойчивост и краткотрайност на печатните издания в резултат от съществуващата фрагментация в българската общност, отсъствието на комуникация и предпоставки за сътрудничество между различните националности, модернизация на менталитета главно чрез притока на интелигенция от България.

Вторият параграф разглежда мястото на Солун в идейното и организационното развитие на българското национално движение. Особено внимание е отделено на проникването на новите политически идеи главно чрез гимназиалните учители, които участват активно и в революционните структури (ВМОРО и Българското тайно революционно братство). Поставянето на акцента върху крайно левите идеи и специално върху анархизма очевидно е свързано с атентатите на „гемеджиите“ през пролетта на 1903 г. и печалните последици за солунските българи и за Вътрешната организация. Тази тематична линия е развита и в посока на социалистическата идеология във връзка със силното присъствие на „левицата“ във ВМОРО в Солун след Младотурския преврат, както и със създаването на Социалистическата работническа федерация като най-влиятелната лява организация в късния османски период. Текстът, посветен на учредяването и проявите на двете български партии в лицето на Съюза на българските конституционни клубове и Българската народно-федеративна партия, придава завършеност на темата за участието на българите в политическия живот на Солун като център на събитията и процесите в империята след Младотурския преврат.

Въпреки обяснимото открояване на левите идейни платформи, чиято поява в Европейска Турция се свързва главно с българите, смятам видимото подценяване на

българските либерални програми за необоснован пропуск на изследването. В тази връзка не съвсем коректно е твърдението на авторката, че българските печатни издания са обърнати изцяло към вътрешните проблеми на общността. Всъщност пресата, както и партийните програми, прокарват редица идеи за реформи на османската политическа система, които са анализирани и дебатираны на страниците на вестниците и на партийните форуми, което вероятно обяснява и проявения интерес към турското и френското издание на в. Отечество (орган на СБКК) от една по-широка читателска аудитория в града.

Интересен щрих в дисертацията е текстът, посветен на българския дипломатически представител в Солун Атанас Шопов и неговата активна и многостранна дейност в защита на българските интереси. Подчертаните усилия на българския дипломат за противодействие на сръбския и гръцкия антибългаризъм естествено отвежда към темата за ескалирането на националната омраза между отделните общности в града и в македонските вилаети като цяло. Проследени са различните прояви на враждебност и конфронтация – от посегателства върху живота на лидери на общностите до осмиване и поругаване на националните им символи. Специално внимание е отделено на причините за създаването и дейността на гръцката „Организация на Солун“, нестихващото напрежение в българо-гръцките отношения след 1908 г. и напрегнатата атмосфера след влизането на гръцките, а след това и на български войски в града по време на Балканската война. Унищожаването на българската общност в Солун през 1913 г. като резултат от дългогодишното национално противопоставяне и борба за надмощие, намерили в крайна сметка израз в Междусъюзническата война, отбелязва хронологически края на изследването. Като своеобразен послеслов, който обаче придава изключителна плътност и тематична завършеност на труда, е разделът, посветен на Солун в българските възприятия – впечатления, спомени, художествена литература, документални и игрални филми. Този необичаен за академичните исторически изследвания подход без съмнение внася допълнителна оригиналност и колорит в дисертацията. Заключение то обобщава изследваните процеси, явления и тенденции в половинвековното развитие на българската общност в Солун, чието присъединяване към България се превръща в политически и обществен идеал, въпреки неблагоприятните геополитически, военни и демографски реалности.

Дисертацията на доцент д-р Юра Константинова представлява изключително сериозен и задълбочен научен труд с изцяло приносен характер. Фактологичното богатство от събития, персонажи и данни от различно естество много успешно запълват съществуващата досега историографска празнина в едно тематично поле от огромно значение за българската национална памет. На базата на впечатляващия с мащаба и разнообразието си фактологичен материал са анализирани динамиката, процесите и тенденциите в живота и развитието на българската общност от формирането ѝ в средата на 19 в. до Балканските войни, които слагат край на българското присъствие в Солун. Без съмнение това изследване с високите си научни качества и обективност ще обогати значително българската историография. Тази оценка на дисертационния труд, както и другите публикации и цитирания, които напълно покриват утвърдените наукометрични критерии, ми дават основание убедено да препоръчам присъждането на научната степен „доктор на историческите науки“ на доц. д-р Юра Константинова.

27.12.2019 г.

доц. д-р Зорка Първанова